

Şeyx Sənan əsatiri və Hüseyn Cavid

İsgəndər ATİLLA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Əməkdar müəllim

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Mən faicədə müstəsna əhəmiyyətə malik olan bir məsələnin üzərində də dayanmaq istəyirəm. Şeyxlər Mədiyyə-Münəvvəri tərki etdikdən sonra öncə Turan və İrana, sonra Hindistana səfər etmək fikrində bulurlar. Şeyxlərin bu səfərlərdə məramları dünyanı nura qərq edən və mənəvi bir günəş olan islam dinini cahanda yaymaq və geniş təbliğ etməkdir. Şeyx Hadi bu səfərlərin məqsədini belə izah edir:

Nə demək istəyirəm? Demək istəyirəm ki, möhtərəm şairimiz zamanını qabaqlayır, yüz il bundan əvvəl yazdığı əsərdə islamın bütün dünyada geniş yayılması, nəşr edilməsi ideyasını irəli sürür. Bu ideya Qurani-Şərifdə də öz əksini tapmışdır. "İslam missionerləri" təsadüfən Hindistana səfər etmirlər; təsadüfən Məhəmmədin dininin bütün yer üzərində yayılması fikrini söyləyirlər. Əgər biz bu gün dünyaya nəzər salsaq, islamın xristian ölkələrində sürətlə yayıldığını görürük. Bu da həmin ölkələrin ruhanilərini, rəhbərlərini, adi insanları narahat etməyə bilmir. 1919-cu ilin martında Yeni Zenlandiyada bir terrorçunun məscidlərə hücum edib, əlli nəfər müsəlmanı qətlə yetirməsi də təsadüfi deyildir. Bu, Avropada islamaxobiyanın açıq təzahürüdür.

Sovet dövründə və müstəqillik illərində Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi haqqında çox yazılmışdır. Mən ədəbiyyatşünas Hənəfi Zeynallının 1926-cı ildə "Maarif və mədəniyyət" dərgisində çap etdirdiyi "Şeyx Sənan" haqqında mülahizələrim" məqaləsini (1926-1927), Zahid Əkbərovun "Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi" monoqrafiyasını (1977) və Şəhla Abdullayevanın "Azərbaycan ədəbiyyatında "Şeyx Sənan" mövzusu" əsərini (2015) daha sanballı tədqiqat əsərləri hesab edirəm. Zahid Əkbərov Şeyx Sənan mövzusu daha çox Şərq ədəbiyyatı, Şəhla Abdullayeva Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində tipoloji və müqayisəli-tarixi metod əsasında araşdırmışlar. Hər iki müəllif Cavidin faciəsini yüksək qiymətləndirmişdir. Lakin Ş.Abdullayeva bəzi yanlışlıqlara yol vermişdir. İddia etmişdir ki, guya Şeyx Sənan Zəhranı sevir. Əksinə, Zəhra Şeyx Sənanı sevirdi. Əgər o, Zəhranı sevsəydi, onda nə üçün Ərəbistanı atıb, Xumarın dalınca Gürcüstana gəlirdi. Dramaturq faciədə bunu aydın şəkildə ifadə etmişdir. Sağlığında məsələ mübahisələrə səbəb olarkən, onun özü buna aydınlıq gətirmişdir.

Ş.Abdullayeva əsərin başqa bir yerində iddia etmişdir ki, guya Dərviş Qurani, Zəburu, İncil və Tövrəni "puç bir şey" sayır. Əslində faciədə bu başqa cürdür. Dərvişin məşhur monoloqundan həmin beytə nəzər salaq.

Göründüyü kimi, sufi Dərviş həmin səmavi və müqəddəs kitabları "puç" və "əfsanə" saymır, əksinə, onların təfsirini, şərh və izahını zor sayır ki, bu da təbiidir. Digər bir tərəfdən, islamı, islamın tarixini gözəl bilən və Qurani dəfələrlə oxuyan şairin özü belə bir yanlışlığa yol verə bilməzdi.

Ş.Abdullayeva monoqrafiyada başqa bir səhvə də yol verir. Yazır ki, guya dramaturqun mövzu üzərində işlərkən hansı mənbələrdən istifadə etdiyini Zahid Əkbərov aşkara çıxarmışdır. Halbuki bunu ilk dəfə aşkara çıxaran Hənəfi Zeynallı olmuşdur. O, həm də faciənin ilk görkəmli tədqiqatçısıdır.

Hənəfi Zeynallı və Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" mənzum faciəsi

Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum faciənin ilk klassik nümunəsidir. O, mənzum dramaları ilə Azərbaycanda poetik teatrın əsasını qoymuşdur. Əruz və heca vəznələrini ilk dəfə Azərbaycan dramaturgiyası və teatrına gətirmiş, poetik imkanlarından ustalıqla istifadə etmişdir. Faciə üzərində uzun zaman düşünüb-daşınmış, çalışmış və bədii, fəlsəfi-estetik baxımdan ədəbiyyatımıza möhtəşəm bir sənət əsəri hədiyyə etmişdir. Faciənin ilk variantları görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Şərifin gözləri qarşısında meydana gəlmişdir. O, 1914-cü ildə bu haqda belə yazmışdır: "O, (H.Cavid - İ.A.) təzə yazmaqda olduğu "Şeyx Sənan" dramından mənə parçalar oxudu. Cavid istədiyini yerinə yetirə bilsə, ədəbiyyat aləmini sarsıdacaq bir əsər yaradılacaqdır. Mənə oxuduğu parçalar çox dərin təsir bağışlayır. Bu gün (8 oktyabr 1914 - İ.A.) mən bir daha onun böyük talanta malik olduğunu təsdiq edirəm."

O, faciəni yazıb bitirdikdən sonra 1915-ci ildə bəzi parçalarını "Qurtuluş" jurnalı və "Yeni iqlal" qəzetində, 1916-cı ildə tam şəkildə "Açıq söz" qəzetində çap etdirir. 1917-ci ildə kitabça şəkildə nəşr etdirir. 1916-cı ildə Əziz Şərifə yazdığı bir məktubda əsərin vaxtsız nəşr etdim. Daha münasib vaxta buraxmalıydım, çünki o nəşr edildiyi günlərdə siyasət aləmi həyəcanlı dəqiqələrdə keçirirdi. (Şair burada birinci cahhan hərbinə nəzərdə tutur - İ.A.) Zəhmət bu bir qanundur: siyasət rol oynarkən, ədəbiyyat susar. Təbii susmalıdır da..." Sovet hakimiyyətinin ilk illərində "Şeyx Sənan" faciəsinin qəzet və kitab şəkildə (1917) çapı artıq əldə idi. Çox güman ki, H.Zeynallı faciə haqqında məqalə yazarkən 1926-cı il nəşrindən istifadə etmişdir. Çünki 1915-1916-cı il çapı ilə 1917-ci il çapı arasında müəyyən fərq vardır.

O, faciənin təhlilində geniş bir girişlə başlamışdır. Caviddən əvvəl həmin mövzuda yazılmış bəzi əsərləri tarixi-müqayisəli metod əsasında və tipoloji baxımdan araşdırmışdır. Azərbaycan türk şairi Cavidin əsərinin özünəməxsus bəzi xüsusiyyətləri və məziyyətlərini ilk dəfə geniş formada tədqiq və təhlil etmişdir. Mövzu ilə bağlı daha dərin araşdırmalar aparmaq üçün Leninqrada (indiki Sankt-Peterburqa) getmiş, Leninqrad Darülfünunun kitabxanasında araşdırmalar aparmışdır.

Araşdırmalar zamanı onun əlinə bir neçə əlyazma və kitab keçir. Ancaq "Şeyx Sənan" dastanının Qafqaz versiyasına və Tiflis variantına təsadüf etmir. Hüseyn Bayqaranın müəllifi olduğu və fars dilində yazdığı kitabda Şeyx Fəridəddin Əttarın aşağıdakı hekayələrinə rast gəlir: "Dər bəyani-hüsnü-həqiqi və eşqi-təhqiqi", "Zikri-hərrəti-Şeyx Mövsuf və cəvani-məşuqi-an həzrət" və "Zikri-həzrəti-Şeyx Sənan əleyhürrəhmə". Hekayələrlə tanış olduqdan sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, sonuncu hekayənin Hüseyn Cavid üzərində təsiri olmuşdur.

Şeyx Əttarın həmin hekayələri "Şeyx Sənan" əsərinin Rum versiyasına aiddir. Onun qısa məzmunu belədir: Şeyx Sənan qeyri-adi qabiliyyətə malikdir. Yanına gələnləri nəfəsilə sağaldır. Bir gün röyasında Ruma səfər edir. Röyada gözəl bir ruhanisifət tərsa qızı görür. 400 müridi başına toplayıb yuxusunun izlə Ruma yola düşür. Nəhayət, Ruma çatır. Burada ruhanisifət bir xristian qızına rast gəlir. Onu gördükdə gözləri qamaşır. Tərsa qızın gözəlliyi Şeyxin əqlini deyil, bütün etiqadını əlindən alır, din evinə rixnə salır. Eşqin adından yanan Şeyx, dinindən, imanından əl çəkir. Müridləri nə qədər ona nəsihət verirlərsə, faydası olmur. Qız onun sərməst olduğunu görüb səbəbini soruşur. Şeyx ona eşq elan edir. Qız onun qocalığını yadına salır və qarşısında bir neçə şərt qoyur: bütə səcdə etməlisən, çaxır içməlisən, Qurani yaxmalısən, donuz otarmalısən, kilsəyə getməlisən. Qız on kilsəyə aparır. Bunu gören müridlər (sufilər) fəğan qoparırlar, lakin faydası olmur. Şeyx çaxır içməyə razı olur, ancaq qa-

lan şərtlərə əməl edəcəyinə söz verir. Çaxır içdikdən sonra ağı başından çıxır. Xirqəsini yandırır, zünnar həlqəsini boynuna keçirir. Bir il donuş otarır. Müridləri onu yalnız buraxmır, arxasınca düşüb onu izləyirlər. Şeyx onları qovur. Müridlər onu Rumda qoyub, Kəbəyə qayıdılar. Yolda Sənanın bir dostuna rast gəlirlər. Əhvalatı ona danışirlar. Müridlər onun dostu ilə geri qayıdılar. 40 gün gecə-gündüz yeyib-içmir, Sənanı yolundan çöndərmək üçün Allaha dua edirlər. Duaları müstəcəb olur. Gecə müridlərdən birinin yuxusuna Məhəmməd peyğəmbər girir. Peyğəmbər ona gülümseyir və deyir: "Mən Şeyx Sənanın qəlbində olan qübarı götürdüm, o, yenə islam olacaqdır." Bu yuxudan sonra Şeyx tutduğu işin peşmançılığını çəkir və ağlayır. Kəbəyə dönmək istədikdə tərsa qızı onun ardınca düşür, ayrılığa deyərək can verir. Şeyx onu dəfn etdikdən sonra Kəbəyə qaydır.

H.Zeynallı farsca yazılmış həmin əsərdən altı misrəni türkcəyə tərcümə etmişdir. Onu olduğu kimi oxucuların nəzərinə çatdırıram.

Şeyx Əttarın mənzuməsini Cavidin mənzuməsilə müqayisə edən ədəbiyyatşünas yazır: "Şeyx Əttarın mənzuməsini oxuyanların bir parası qanadlanıb sevinə-cəklər ki, - aha! Cavidin eybi açıldı! Cavidin "Şeyx Sənan"ı öz əsəri deyilmiş. Bəlkə ondan çox əvvəl dilərdə dastan olmaqla bərabər, bir böylə müfəssəl mənzumə varmış ki, Cavid onu alıb mənzum bir pyes halına salmışdır. Bir çoxları burada Cavidin yaradıcılığını büsbütün inkar etmək fikrinə düşdüyümüzü zənn edəcəkdir. Xayr!.."

O, ədəbi təsir məsələsindən danışarkən Rum və Tiflis versiyalarının dramaturq üzərində təsirini təbii hesab edir. Bununla belə, Cavidin yaratdığı Şeyx Sənan obrazı ilə Şeyx Fəridəddin Əttarın yaratdığı Şeyx Sənan obrazı arasında dağlaq qədər fərq görür və deyir: "Şeyx Əttarın Sənanı açıq-açığına bir uydurma, cansız bir simadır. Onun beş yüz müridə rəhbərlik etməsi, əlli-altmış yaşında eşq sevdasına mübtəla olması, ibadət üçün Məkkəyə dönməsi, kilsəyə getməsi onun heç bir çarpışmaya davam gətirməyəcəyini göstərir. Bu Şeyx Sənan doğrudan da mədrəsələr küncündən çıxmış, fars psixologiyalı, damağı kiflənmiş, içi çürümüş, puçlaşmış bir şəxsdir."

H.Zeynallı mülahizələrində hissə qapılsa da, sözlərində həqiqət var. Cavidin yaratdığı Şeyx Sənan obrazı mütəfəkkir bir filosof, otuz yaşında bir alim, arif və aşıqdır. Turanda doğulan, İranda təhsil alan, Ərəbistanda kamala çatan bir islam şeyxi və mübəllighidir. O, təhsil alıb kamala çatdıqdan sonra hücrələr küncündə qışılıb qalmır. Eşq və məhəbbət aləmindən xəbərdar olan bir aşıq-filosoфа çevrilir. "Gürcü qızı" ilə görüşərkən şəxsi simasını itirmir. Qarşısına çıxan əngəllərə müti qul kimi baş əymir, məğrurluq və vüqarını qoruyub saxlayır; amalı uğrunda mübarizə aparır. H.Zeynallı söyləmişkən, Cavidin Sənanı ilə Şeyx Əttarın Sənanının arasında bir takım hekayə qismlərinin tuş gəlməsi ikinci dərəcəli məsələdir. Şərq və Qərb ədəbiyyatında məzmunca və formaca eyni mövzu və əhvalat haqqında neçə-neçə sənətkarın əsərlər yazmasına sıxsıx təsadüf etmək buna misaldır.

Cavidin bir böyüklüyü də ondadır. O, dastan şəkildə olan əhvalatdan monumental bir mənzum faciə yaratmışdır. Tənqidçi H.Zeynallının sözlərilə desək, Cavidin "Şeyx Sənan"ı nə Mirzə Fətəlinin, nə Nəcəf bəy Vəzirovun, nə də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yazdıqları əsərlərdən deyildi. O, ədəbiyyata gəlişilə milli dramaturgiyamıza yeni ab-hava, xarakterlər, mövzu və problemlər gətirdi, fəlsəfi dramının əsasını qoydu. Dramaturqun yaratdığı Şeyx Sənan obrazı dramaturgiyamızda ondan əvvəl yaradılmış şeyx, molla və din xadimlərinin obrazı deyildi. "Cavid Şərqin boynuna sarılmış tüfeylilərin iç üzünü açıb göstərdi", lakin o, Şeyx Nəsrullah da deyildi.

(Davamı var)